

Віталій ТОЛУБ'ЯК

ТРАНСФЕРТ ГРОШОВИХ ПЕРЕКАЗІВ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Проаналізовано обсяги надходжень міграційного капіталу в Україну та його співвідношення з основними макроекономічними і соціальними показниками. Встановлено, що грошові перекази українських мігрантів є суттєвим додатковим доходом для населення. Аргументовано їх позитивний вплив на платіжний баланс, соціально-економічний розвиток домогосподарств та країни в цілому.

Особливою рисою розвитку сучасної світової економіки є глобалізація, що проявляється у вільному переливанні капіталів, матеріальних і трудових ресурсів. За інформацією Департаменту з економічних і соціальних питань ООН у світі сьогодні налічується 214 млн. мігрантів, кількість яких впродовж останніх десятиліть невпинно зростала. Якщо цей процес продовжуватиметься такими темпами, то до 2050 р. кількість мігрантів у світі подвоїться [4]. Нині спільнота мігрантів – це 6-та в світі економіка (так звана міграційна економіка). За розрахунками Світового банку, доходи мігрантів і діаспори в 2012 р. склали 2,6 трлн. дол. США, перевищивши за розміром ВВП Великобританії, Бразилії та Росії. Більше 60% цих коштів припадає на доходи мігрантів з 20 країн їх походження. Міжнародні організації та багато країн вже оцінили важливість мігрантів, їх інвестиційні можливості для розвитку економіки. Тому в Україні необхідно приділити особливу увагу мігрантам і їх грошовим переказам, запровадженню фінансових інструментів, які сприяли б залученню міграційного капіталу в економіку країни.

Дослідження, присвячені трудовій міграції, використанню грошових переказів домогосподарствами на батьківщині, здійснили такі вітчизняні науковці, як: А. Гайдуцький, О. Купель, Е. Лібанова, О. Малиновська, О. Овчарова, В. Олійник, О. Фурсова та багато інших. Ґрунтовні наукові дослідження щодо міграції населення та міграційного капіталу були проведені на замовлення Міжнародної організації праці, Міжнародної організації міграції, Світового банку, Організації економічного співробітництва та розвитку. Проте для України є необхідним і важливим подальше поглиблене вивчення цих питань та вироблення дієвих механізмів управління міграційними процесами і міграційним капіталом.

Метою дослідження є визначення впливу грошових переказів трудових мігрантів на соціально-економічний розвиток домогосподарств та економіки України.

Міжнародна трудова міграція, масштаби та інтенсивність якої сьогодні є значними, здійснює перерозподіл робочої сили між країнами, що впливає на ситуацію на ринках праці кожної з країн, рівень зайнятості, безробіття, розподіл доходів, розви-

ток банківського сектору, формування доходів домогосподарств тощо.

З проголошенням незалежності України процеси міжнародної трудової міграції українців істотно активізувались. Останнім часом ведуться гострі дискусії щодо проблем трудової міграції громадян. Актуальність цієї проблеми зумовлена відсутністю однозначної інформації щодо кількості та регіональних особливостей міграції українців за кордон. Результати різних досліджень свідчать про велику відмінність в оцінках: одні стверджують, що кількість українських мігрантів трохи більше двох мільйонів [13], а інші говорять про наближення цієї цифри до 10 млн. осіб [14, 7]. Зокрема, за оцінкою Світового банку, який узагальнив доступні статистичні дані всіх країн світу, в 2010 р. за межами України працювали 6,5 млн. осіб, які народилися на території нашої країни. Ця кількість дозволяє Україні займати п'яту сходинку в світовому рейтингу країн-постачальників мігрантів [5].

Логічно постає питання щодо необхідності визначення масштабів трудової міграції з України. Адже співвідношення трудових мігрантів до загальної кількості населення в Україні коливається в межах 11–12%. Рівень цього показника стає очевидним порівняно з іншими країнами. Наприклад, в Грузії частка трудових мігрантів сягає 36%

населення країни, в Молдові – 27%. В північних країнах Латинської Америки завдяки територіальній близькості до США та Канади теж великі масштаби еміграції. Зокрема, у Сальвадорі до 30% населення країни, на Гаїті – 24%, Еквадорі – 16% [1, 282]. Отже, як зазначає А. П. Гайдуцький, враховуючи такі міжнародні масштаби, трудову міграцію українців можна вважати помірною.

Особливо актуальним питанням у контексті міграції українців за кордон є економічна складова цієї проблеми. Йдеться про обсяги надходження грошових переказів в Україну. У засобах масової інформації з'являється багато суперечливих повідомлень про обсяги надходження міграційного капіталу в Україну. Статистичні дані, оцінки окремих фахівців, українських та міжнародних організацій щодо цього є досить відмінними. Вести офіційну статистику грошових переказів в Україну досить важко. У контексті дослідження валютних ринків і платіжного балансу певну інформацію моніторить Національний банк. Його дані свідчать про доволі динамічний розвиток офіційного ринку грошових переказів (рис. 1).

За даними Світового банку, в 2012 р. близько 6,5 млн. українських мігрантів проживали й працювали за кордоном. За цей рік, за інформацією Національного банку Украї-

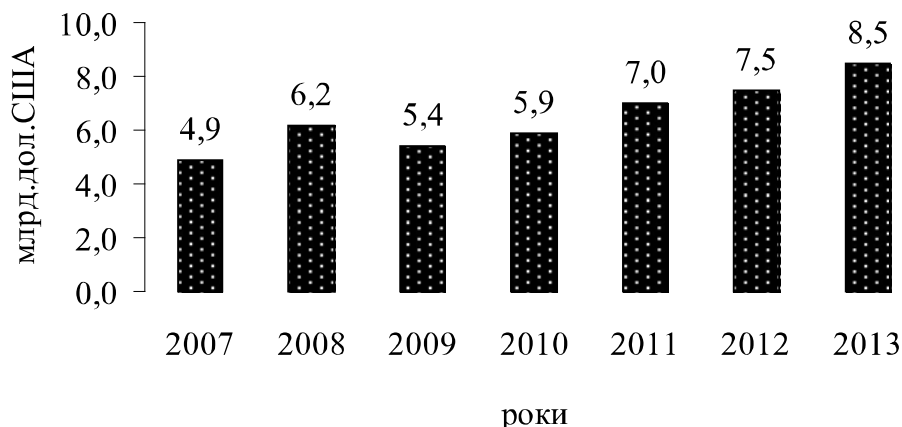

Рис.1. Динаміка офіційних грошових переказів українських заробітчан у 2007–2013 рр. [10]

ни, в Україну надійшло 7,5 млрд. дол. США грошових переказів. У розрахунку на одного мігранта – це лише 1154 дол. США. Для порівняння: 4,3 млн. філіппінських мігрантів у 2012 р. переказали на батьківщину 24,6 млрд. дол. США, або 5721 дол. США – на одного мігранта [2]. Наведені дані свідчать про те, що філіппінський мігрант заробляє і пересилає в свою країну коштів у п'ятеро більше, ніж український. Виникає запитання: чому так мало переказують українські заробітчани коштів своїм рідним?

За експертними оцінками, обсяги грошових переказів українських мігрантів становлять близько 25 млрд. дол. США на рік, у тому числі неофіційними каналами (передача коштів через водіїв автобусів, провідників поїздів, торгових агентів, інших мігрантів тощо).

Фахівці зазначають, що неофіційні обсяги міграційного капіталу у 2–3 рази більші за офіційні. Наприклад, Індія та Китай щороку отримують щонайменше вдвічі більші обсяги міграційного капіталу, ніж це фіксується відповідними службами. Подібна ситуація у Пакистані, Уганді, Судані і Марокко. Зі США системами неофіційних переказів мігранти щорічно пересилають на батьківщину у п'ять разів більше коштів, ніж це офіційно зареєстровано. Тобто рівень офіційних надходжень грошових переказів заробітчани в цих країнах на рівні 20% [1, 311]. Отже, фактична частка коштів, які передають неофіційними каналами мігранти, відрізняється від офіційних даних і є значно вищою.

Таким чином, обсяги надходження міграційного капіталу в Україну у сумі 25 млрд. дол. США значно перевищують обсяги коштів, що надходять через банківську систему країни і підтверджені експертними оцінками багатьох фахівців. Разом із тим, обсяги міграційного капіталу (25 млрд. дол. США) та рівень офіційних переказів у 20% є цілком ймовірними і відповідають подібним параметрам в інших країнах світу.

Загалом витрати, пов'язані з відправленням грошових переказів через банківські установи та міжнародні платіжні системи, часто є надто високими. Це спонукає багатьох відправників коштів звернутися до альтернативних неофіційних каналів, які пропонують послуги за більш низькою ціною та привабливішими умовами (швидкість, анонімність, вигідне розташування місць відправлення та одержання коштів) [8].

Надходження значної частини переказів українських мігрантів неофіційними каналами – це ризик для країни, суть якого полягає у неможливості акумулювати, мобілізувати, використати грошові перекази на благо економіки, для вирівнювання платіжного балансу, стабілізації валютного курсу, накопичення золотовалютних резервів, формування депозитного та кредитного портфелів клієнтів тощо.

У наукових джерелах зміст поняття міграційного капіталу найчастіше визначається з урахуванням джерел утворення, форми, змісту, характеру, особливостей руху та призначення грошових переказів [11]. Останні є не просто отриманою за кордоном заробітною платою, а частиною заощадженого доходу, призначеного для розвитку їх домогосподарств шляхом інвестиційних вкладень. Відтак, грошові перекази виконують пряму та мультиплікаційну капіталоутворюючу функцію, забезпечуючи сталий соціально-економічний розвиток у країнах-реципієнтах.

Грошові перекази мігрантів, на відміну від інших інвестиційних ресурсів, найменшою мірою залежать від кризових процесів і мають чітко виражену антициклічну природу формування і функціонування. Якщо не враховувати коштів МВФ, то через різке зниження іноземних інвестицій офіційні грошові перекази стали найбільшим зовнішнім фінансовим ресурсом, який надійшов в Україну. За інформацією НБУ, у 2012 р.

обсяги приватних грошових переказів із закордону в Україну зросли на 7,2%, хоча їх співвідношення до ВВП залишилося на рівні 4,3%. Проте у 2012 р. сума грошових переказів мігрантів перевищила обсяг коштів, що надійшли в Україну у вигляді прямих іноземних інвестицій: 7,5 млрд. дол. США проти 6,013 млрд. дол. США [12, 70].

За оцінками Світового банку, українські мігранти в 2012 р. заробили 58 млрд. дол. США. Частину вони витратили на поточні потреби, решта коштів накопичується, але, на жаль, поки що не в Україні. У 2012 р. співвідношення обсягів офіційних переказів до доходів українських мігрантів становило лише 13%. У більшості інших країн з високою кількістю мігрантів (від 5 млн. осіб) частка переказів коливається від 18% (Філіппіни) до 60% (Єгипет). Отже, Україна має реальну можливість, використовуючи міжнародний досвід, покращити це співвідношення, насамперед, шляхом стимулювання переказів офіційними каналами. Це дозволить у короткий термін встановити контакт з українськими мігрантами та їхніми домогосподарствами, швидше почати отримувати відповідний ефект (зростання грошових переказів і заощаджень в Україні), а також спрямовувати ці кошти на розвиток країни в цілому [3].

Останнім часом міграційний капітал відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку України. Із розвитком міграційних процесів, лібералізацією умов транскордонного переміщення робочої сили та її працевлаштуванням за кордоном обсяги міграційного капіталу істотно зростають. Дослідження Міжнародної організації з міграції, Світового банку, МВФ, ОЕСР доводять, що міграційний капітал дає змогу забезпечити кращі умови життєдіяльності рідних і близьких мігрантів на батьківщині, а також використовується багатьма країнами-реципієнтами для загальнодержавного, регіонального та місцевого розвитку. Численні

дослідження свідчать, що зростання обсягів міграційного капіталу сприяє збільшенню валового внутрішнього продукту в країнах-реципієнтах переказів. Зокрема, для країн, які розвиваються, зростання обсягів міграційного капіталу на 1% зумовлює збільшення ВВП на 0,14%. В розрізі окремих регіонів ця залежність може бути ще вищою: наприклад, у країнах Східної Європи зростання міграційного капіталу на 1% може забезпечити приріст самого ВВП на 0,33%. З огляду на зазначене, для України це означає, що зростання міграційного капіталу на 10% в рік може дати поштовх зростанню ВВП країни більше, ніж на 3% [1, 330].

Значні обсяги надходження міграційного капіталу сприяють зростанню фінансового потенціалу бюджетної системи країни-реципієнтів. Опосередковано це зумовлено істотним зростанням рівня доходів населення-одержувачів переказів та підвищенням їхньої платоспроможності. Проте безпосередньо для бюджетної системи України міграційний капітал має також вагомe значення. Відсутність статистичних порівнянь і кореляційних досліджень на державному рівні не дає змоги говорити про конкретний вплив грошових переказів на розвиток бюджетної системи України, однак визначення співвідношення міграційного капіталу до основних бюджетних показників переконує, що цей вплив є беззаперечним (рис. 2).

У 2013 р. доходи зведеного бюджету України становили 442,7 млрд. грн. Якщо врахувати річні обсяги міграційного капіталу в розмірі 25 млрд. дол. (за умови, що курс дол. США у 2013 р. був 1:8, загальна сума міграційного капіталу складатиме в середньому 200 млрд. грн.), то його співвідношення буде дорівнювати 45,2% бюджету. Дещо вищим є співвідношення міграційного капіталу до доходів Державного бюджету України – майже 60%. Обсяги грошових переказів утричі перевищують доходи місце-

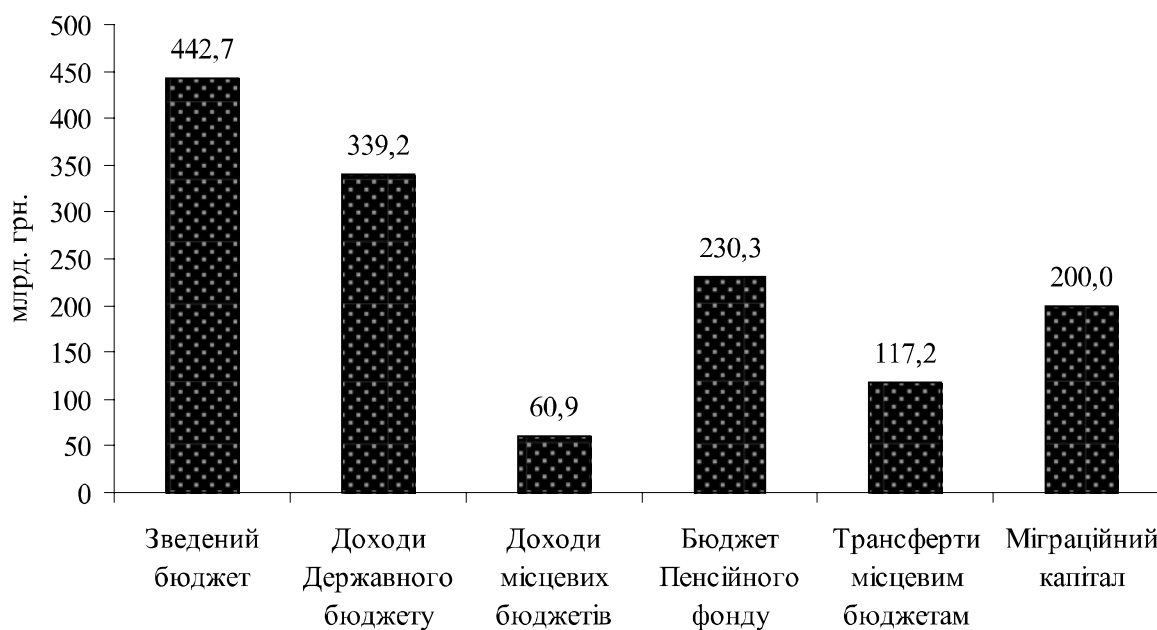

Рис. 2. Індикативна оцінка показників бюджетної системи України та їх співвідношення з обсягом міграційного капіталу в 2013 р.*

* Побудовано автором.

вих бюджетів. Частина міграційного капіталу, яка надходить в Україну, витрачається на соціальні чи економічні потреби і у вигляді податків надходить до бюджетів усіх рівнів, що є дуже вагомим чинником розвитку усієї бюджетної системи країни. Отже, попит на товари для домогосподарств, які отримують перекази, створює додатковий мультиплікаційний ефект в економіці, що сприяє зростанню виробництва, розширенню торгівлі та збільшенню сплати податків.

Грошові перекази трудових мігрантів майже в 1,7 раза перевищили обсяг дотацій місцевим бюджетам з Державного бюджету. Отже, адресна підтримка мігрантами своїх домогосподарств є значною, а у депресивних регіонах України міграційний капітал може не лише доповнювати, а й заміщувати бюджетні кошти і державну підтримку суспільного розвитку.

Обсяги міграційного капіталу також майже дорівнюють бюджету Пенсійного фонду України. Така ситуація позитивно впливає на життєдіяльність населення пенсійного

віку, рідні яких працюють за кордоном. Мігранти допомагають державі забезпечити кращі умови пенсіонерам, надсилаючи їм додаткові фінансові ресурси. Крім того, мігранти забезпечують домогосподарства і матеріально. Вартість речей, придбаних для них, іноді більша за пенсійні виплати.

Важливою сферою впливу міграційного капіталу є банківська система. Значення грошових переказів для банківської системи України і вплив на неї є беззаперечними. Співвідношення міграційного капіталу до основних її показників є досить вагомим. Банківські структури впродовж 2009–2013 рр. в середньому видавали фізичним особам 200 млрд. грн. кредитів в рік, що дорівнює обсягам міграційного капіталу. Крім того, міграційний капітал становить 25% усіх кредитів, виданих банками для економіки країни.

Роль міграційного капіталу у розвитку кредитного ринку досить вагома. З одного боку, міграційний капітал сприяє розширенню кредитування громадян та приватних підприємців. З іншого боку, у випадку об-

меженості кредитних та оборотних ресурсів грошові перекази залишаються єдиним джерелом розвитку підприємницької діяльності багатьох домогосподарств. Тому перекази мігрантів стають невід'ємною частиною стратегій домогосподарств. Це також підтверджується і порівнянням обсягів міграційного капіталу з фінансовими показниками домогосподарств України (рис. 3).

На відміну від інших приватних іноземних інвестиційних ресурсів, грошові перекази мігранти направляють адресно домогосподарствам своїх рідних і близьких, допомагаючи їм забезпечити кращі умови життєдіяльності. Співвідношення міграційного капіталу до доходів і видатків домогосподарств становить значну частину. Річні обсяги переказів сягають майже 31% фонду зарплати (для порівняння, у 2008 р. – 50%).

Фахівці Європейського фонду професійного навчання (ETF) провели дослідження щодо напрямів використання переказів на батьківщині. Результати показали, що основна частина коштів витрачається на поточне

споживання (харчування, одяг, комунальні послуги, лікування). Разом із тим існують суттєві відмінності у витратах переказів між мігрантами (які повернулись) і їхніми домогосподарствами (сім'ями). Мігранти є більш заощадливими і на споживчі витрати використовують майже на 20% менше коштів, ніж це роблять їхні домогосподарства (рис. 4).

Мігранти більше схильні до придбання речей тривалого користування, власності (нерухомості), розвитку бізнесу, будівництва та ремонту свого майна. Якщо перевести ці результати в абсолютний вимір, вони будуть вражаючі. Зокрема, на освіту витрачається в середньому 15% переказів мігрантів, що становить майже 4 млрд. дол. США на рік. На придбання власності – від 12 до 23%, або від 3 до 6 млрд. дол. США [1, 341]. За даними Державної служби статистики України, значні кошти заробітчани інвестували в індивідуальне житлове будівництво. Так, у 2010 р. кошти населення на індивідуальне житлове будівництво склали: в Закарпатській області – 654,4 млн. грн.;

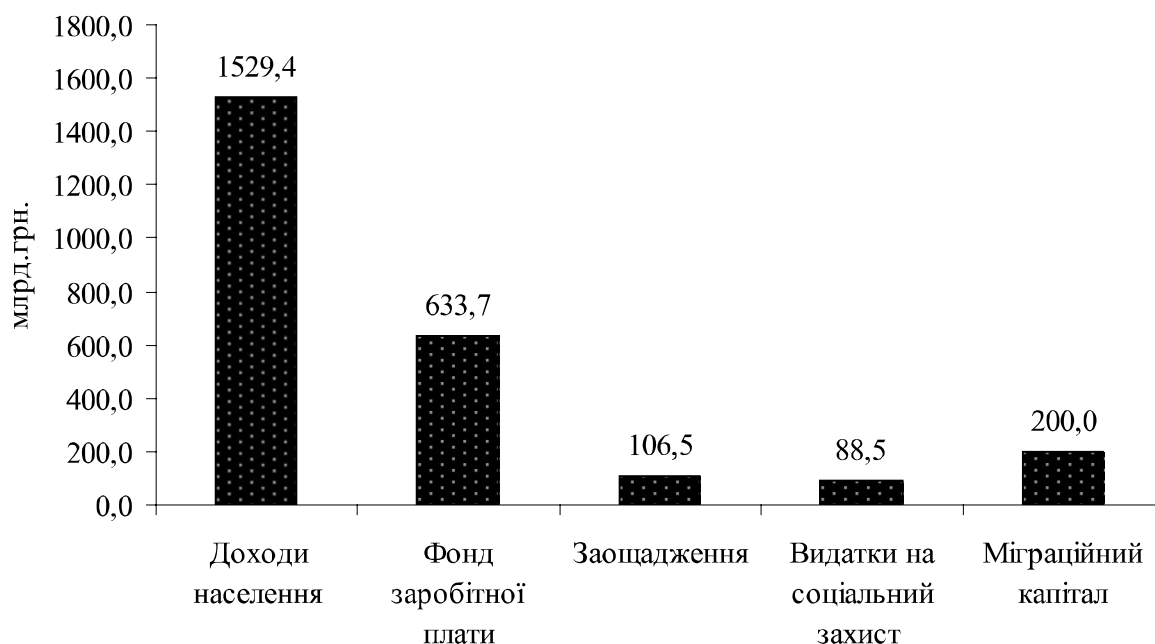

Рис. 3. Індикативна оцінка фінансових показників домогосподарств та їх співвідношення з обсягом міграційного капіталу в 2013 р.*

*Побудовано автором.

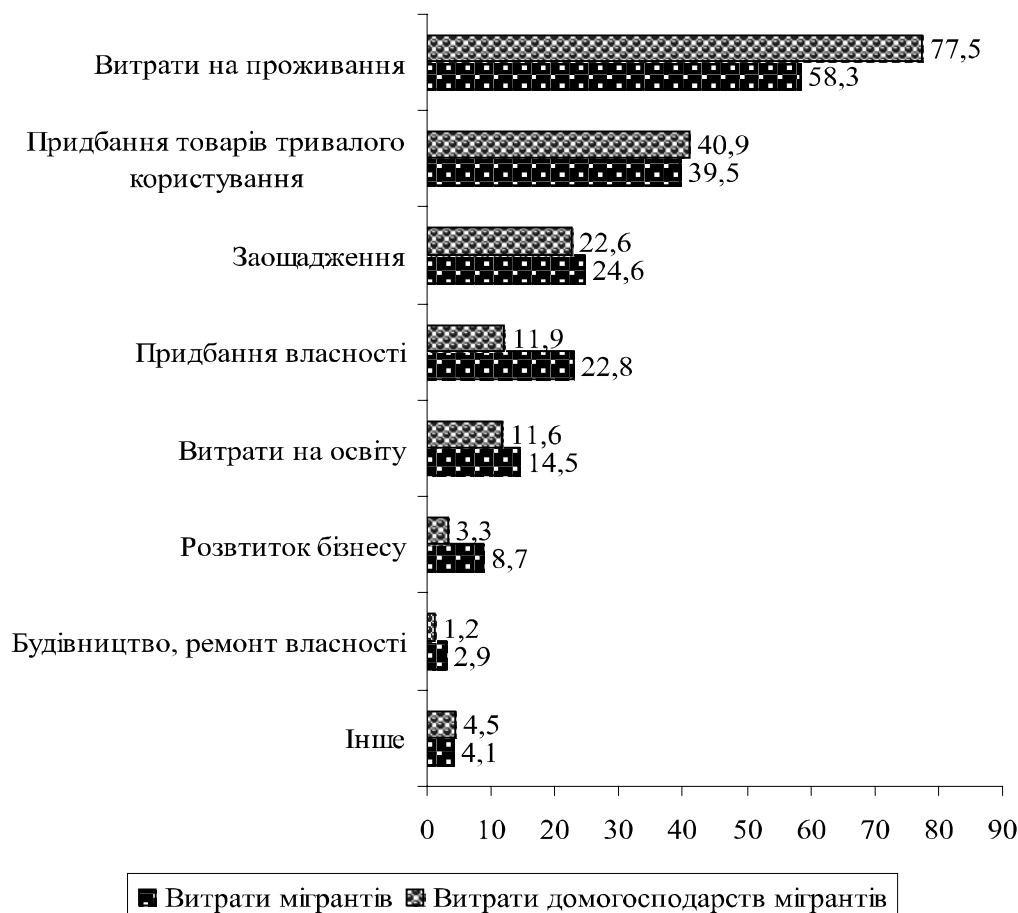

Рис. 4. Порівняльна структура витрачання грошових переказів мігрантами та їх домогосподарствами в Україні у 2008–2012 рр. (% респондентів) *

* Побудовано на основі: [1,8,11].

в Івано-Франківській – 990,5 млн. грн.; у Львівській – 1147,5 млн. грн.; у Чернівецькій – 614,5 млн. грн., що становить 85,3% від загального обсягу по Україні. У західних областях України, для яких характерна значна трудова міграція, було введено в експлуатацію житла у розрахунку на 1000 населення в 5–7 разів більше, порівняно з іншими регіонами. Наприклад, у 2010 р. в Івано-Франківській області на 1000 населення введено житла 436,6 кв. м, водночас у Дніпропетровській області – 67,6 кв. м [9, 108]. Це вкотре доводить, що для домогосподарств міграційний капітал відіграє життєво важливе значення.

Водночас, необхідно враховувати непрямої вплив переказів на стимулювання інвестиційної діяльності: по-перше, вони знижують інвестиційні ризики домогоспо-

дарства; по-друге, вивільнюють інші кошти для інвестицій; по-третє, перекази зменшують ризики нестабільності вітчизняної економіки, а отже, можуть підвищувати активність інвестицій; по-четверте, перетворюючись на заощадження, накопичуючись у фінансових установах, перекази сприяють здешевленню кредитів, що сприяє збільшенню інвестицій за рахунок позичених коштів. Причому, як зазначає О. А. Малиновська [7], запозичення можуть бути більшими, ніж надходження від мігрантів, з розрахунком, що борг обслуговуватиметься з майбутніх переказів.

Таким чином, зароблені мігрантами за кордоном кошти суттєво впливають, передусім, на добробут їхніх домогосподарств, оскільки головним чином витрачаються на

споживання, сприяють підвищенню рівня життя, зменшенню бідності. Зокрема, аналіз, проведений Міжнародним валютним фондом щодо 101 країни світу, довів, що десятивідсоткове збільшення переказів у розрахунку на душу населення забезпечує зменшення бідності на 3,5% [15].

Під впливом переказів змінюється і структура витрат домогосподарств. Вони поступово спрямовують меншу частку доходів на харчування й інші поточні витрати, а більшу – на освіту, лікування, відпочинок, придбання товарів тривалого використання. Все це сприяє накопиченню людського капіталу. Дослідження, проведені в багатьох країнах світу, свідчать, що завдяки грошовим переказам заробітчан зростає освітній рівень молоді, скорочується дитяча смертність. Завдяки допомозі мігрантів рівень відносної бідності зменшився з 25,5 до 24,1%, а абсолютної – з 20,9 до 16,8% (2010 р.) [6].

Окремої уваги заслуговує питання щодо зменшення вартості переказів офіційними каналами. Адже кошти, що надійшли через неформальні канали, хоча й виконують свою соціальну роль, проте їх значно важче спрямувати в інтересах розвитку суспільства. Більше того, вони здатні сприяти поширенню тіньової економіки, відмиванню “брудних” грошей. Для того, щоб мігранти визначилися на користь офіційних переказів, необхідно забезпечити належну конкуренцію на ринку фінансових послуг, ліквідувати юридичні та бюрократичні бар’єри, унеможливити монопольне становище окремих його учасників. Необхідно докладати зусиль до розвитку фінансової інфраструктури, використання новітніх технологій переказів, удосконалення та розширення спектра послуг, які надають фінансові установи. Окрему проблему становить обмежений доступ до банківських послуг нелегальних мігрантів, які не мають відповідних документів. Проте й цьому можна зарадити, запровадивши ідентифікаційні картки за прикладом, які

видаються мексиканськими консульствами в США мігрантам, незалежно від їхнього правового становища [7].

Як показали дослідження, в епоху економічної глобалізації посилюється роль і значення міжнародної міграції, яка все більше сприймається як невід’ємна складова процесу розвитку, подолання бідності та відсталості в багатьох країнах. Міграція – не лише спосіб розв’язання демографічної проблеми, а й невід’ємна частина соціально-економічного розвитку суспільства. Мігранти є важливим джерелом надходження капіталу, який найбільш відчутним вкладом у суспільний розвиток багатьох країн світу.

Значення міграційного капіталу для суспільного розвитку України – очевидне і беззаперечне. Дослідження показали, що грошові перекази становлять значне співвідношення до ВВП та інших ключових показників, відіграють роль додаткового генератора суспільного розвитку і суттєво впливають на зростання основних сфер економіки. Перекази є суттєвим додатковим доходом для населення, служать важливим джерелом надходження валюти і могли б суттєво збільшити золотовалютні резерви України. Грошові перекази трудових мігрантів є стабільними і не створюють боргів для країни. Вони надходять у ті сфери економіки, де важко забезпечити стандарти для інвестування прямих іноземних інвестицій та кредитів банків, позитивно впливають на платіжний баланс і є джерелом надходження валюти в країну.

Останнім часом особливо нарізкими питаннями в Україні є: надання мігрантам візової та консульської підтримки; допомога в банківському та страховому обслуговуванні; в організації раціональнішого використання їхніх фінансових заощаджень, використовуючи досвід багатьох країн, де організацію міграційно-трудоного процесу поставлено на високий державний рівень.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень можуть бути питання щодо залучення міграційного капіталу до формування фінансових ресурсів пенсійних фондів, розвитку банківських і страхових послуг для українських трудових мігрантів.

Література

1. Гайдучий А. П. Міграційний капітал: теорія, методологія, практика. – К.: ТОВ “Інфосистем”, 2010. – 446 с.
2. Гайдучий А. П. Міграційний клондайк для України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/international/migraciyui-klondayk-dlya-ukrayini-ukrayina-mozhe-yp-yatero-zbilshiti-groshovi-perekazi-migrantiv-yakscho-skoristayetsya-dosvidom-filippin_html
3. Гайдучий А. П. Скасування візового режиму з ЄС: можливості й ризики для України. Чому до наслідків потрібно готуватися уже зараз. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/international/skasuvannya-vizovogo-rezhimu-z-yes-mozhливosti-y-riziki-dlya-ukrayini-chomu-do-naslidkiv-potribno-gotuvatisya-vzhe-zaraz_html
4. Кількість мігрантів у світі становить 232 млн. осіб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/news/society/kolichestvo-migrantov-v-mire-sostavlyaet-232-mln-chelovek-12092013083200>.
5. Кравчук К. Скільки українців працює за кордоном? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/life/2013/11/28/243134_skilki_ukraintsiv_pratsyuie.html
6. Лібанова Е. Міграційні трансферти. Бідність і нерівність в Україні // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України. – К.: НІСД, 2011. – С. 18.
7. Малиновська О. А. Перекази мігрантів з-за кордону та можливі заходи щодо їх заохочення та ефективного використання. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1276/>
8. Овчарова Л. Приватні грошові перекази і розвиток економіки // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / Упоряд. О. А. Малиновська. – К.: НІСД, 2011. – 344 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>
9. Овчарова Л., Боденко В., Хоменко Л. Грошові перекази міжнародних трудових мігрантів: світові тенденції // Дослідження міжнародної економіки: Зб. наук. праць. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2011. – Випуск 4 (69). – С. 101–110.
10. Огляд приватних грошових переказів в Україну / Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73841>
11. Олійник В. В., Фурсова О. В. Міграційний капітал як фактор розвитку національної економіки в умовах глобальної нестабільності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/handle/2010/2539>
12. Осокіна В., Руденко Н. Грошові трансферти трудових мігрантів в контексті інвестицій в економіку // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка, 2013. – № 10 (151). – С. 67–72.
13. Позняк А. И. Современная миграционная ситуация и проблемы формирования миграционной политики в Украине // Демоскоп Weekly. – 2007. – 16–17 апреля. – № 285–286.
14. Украинские гастарбайтеры составляют более 10% всех мигрантов мира // Работа & Зарплата. – 2006. – 21 августа. – № 24. – С. 7–8.
15. Ratha D. Leveraging remittances for development /Migration Policy Institute. – Policy brief. – June. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.migrationpolicy.org/pubs/MigDevPB_062507.pdf